

Németh László és Gyöng*

Annak, aki a Nagybányán 1901. április 18-án született Baumgarten-, József Attila- és Kossuth-díjas „író, esszéista, a XX. századi magyar prózairodalom egyik legkiemelkedőbb képviselője” hatalmas életművét ismeri, ugyanúgy furcsa e két név összekapcsolása, mint a 2010-ben városi rangot kapott Tolna megyei helység törtéjének bűvárai számára. Ha Szilágyi Mihály *Száz magyar falu könyvesháza* sorozatában „a magyar állam millenniumára” megjelent *Gyöng* monográfiáját olvassuk, abban – joggal – nem találjuk meg az író nevét. Nincs benne a 2001-ben kiadott *Községünk: Gyöng* című helytörténeti olvasókönyvben sem, mely pedig ugyanúgy a lelkes helytörténeti kutató Horváth György munkája, mint a hajdani irodalmat bemutató, 2004-ben napvilágot látott *A gyöngi Helikon hegyének poétái* című kiváló összeállítás. (E téren illő némi önbírálattal megállapítanom, hogy a kötet megírását ösztönző, az 1980-as években a Tolna Megyei Népiújságban közölt *Kis gyöngi irodalomtörténet* című cikksorozatomban sem fordul elő az író neve.)

Az utóbbi írás óta eltelt évtizedek digitális forradalma azonban új utakat nyitott a kutatás előtt, s az Arcanum Digitéka kiadásában *Németh László összes műveivel* „a teljes életmű hozzáférhetővé vált”, s így valóban élhetünk „a tanulmányozás páratlan lehetőségével”. Látszólag hamar rábukkanunk a címben jelzett kapcsolatra, amikor a *Sorskérdések* című kötetben, az *Újságíró – újság nélkül* esszében olvashatjuk: „Az egyik református algimnázium városában sosem jártam, csak apámtól hallottam róla: regényekben mégis ráismertek a tanárookra. Még be is akartak pörölni.” Ennek Grezsa Ferenc által készített jegyzeteiben pedig az áll: „A város, amely tiltakozott az *Alsóvárosi búcsú* miatt: Gyöng, ahol Németh József tanult.”

Némi gondot jelent azonban, hogy a nevezett regényben, amely egyébként Vácot játszódik, Gyöng neve elő sem fordul. Annál inkább a *Megmentett gondolatok* kötet *Az író és modelljei* című esszéjében. „A komikum máskor viszont épp abból eredt, hogy milyen kevés és felületes jel alapján ismertek az emberek magukra s gerjedtek haragra vagy teltek el büszkeséggel. Őt gimnáziumot járt bogárdi nagybátyám harminc-negyven év pusztai élet után valami iskolai jubileumra újra elzarándokolt Gyöngre, ahonnét annak idején egy csomó szekundát s az egész életre költői ismereteket, frissen megörzött Petőfi-, Berzsenyi-sorokat, Livius- és Aesopus-meséket hozott haza ráerős magányába. A jubileumon azonban éppen arról volt szó, hogy bepöröljék-e az Emberi színjáték szerzőjét, aki a sonki gimnázium tanáraitban oly csúnyán kiszervezte őket.”

Az író tehát maga adja meg a kulcsot: Sonk néven kell keresnünk Gyöngöt, valamint annak jeles, egykori növendékéről elnevezett gimnáziumát. *A Gyöngi Tolnai Lajos Gimnázium és Kollégium bicentenáriumi emlékkönyve 1806–2006* kétségtelenné teszi, hogy az „iskolai jubileum” csakis az alapítás 125. évfordulója lehetett, mert az *Emberi színjáték* éppen az előző esztendőben jelent meg folytatásban a Napkeletben. Lukács János új kiadáshoz írt értő előszava a mű fontosságára is kellő fényt vet: „Tormay Cécile, a folyóirat igényes, de időnként szerencsétlen ítéletű főszerkesztője elégedett az első mutatvány-fejzetekkel: »Amíg a regényét olvasom – mondta Németh Lászlónak –, sokszor eszembe jut, hogy amikor mások így írnak, én miért írok.« Kevés főszerkesztő szokta ilyen szavakkal illetni az írópátlátakat. Tormay »magyar Dosztojevszkij« jelentkezését érezte Németh László műveiben és személyiségében.”

A sötét és kegyetlen realizmus helyett azonban, amit Dosztojevszkij említése sejtethet, inkább a mikszáthi-móriczi hagyomány folytatását láthatjuk a helyzet- és jellembrázolásban. „Honnét jön a vonat? Sonkról. Sonk, milyen messzeség. Zádor, Gerenyás, ez is volt?” – szól a hangütés, majd ugyanígy folytatódik: „– Te Sonkra még? fitymálódott Alfréd. Sonkon csak algimnázium van, s a tanárokat büntetésből rakják oda. Úgy is hívják: fegyencserep. Pest mégiscsak más. Zoltámnak Sonk is messzi, hihetetlen és beláthatatlan volt..., belényilallt a lemaradás elkallódása. Kicsoda ő, hogy Sonkra is citerázva

* Ezzel az írással emlékezünk meg nagy írónk születésének 110. évfordulójáról. (Szerk.)

megy...” A vonat utáni kocsizással már „mindenki a boldog jövő felé röpült”, hiszen „Ez a *Sonk* valóságos hódvár, az *Isten* is arra számtal, hogy jól elrejtsek benne a tudomány bűzjátát.” Ebben tehát látszólag helyrebillen az iménti lekicsinylő állítás, amit nem ront igazán a helybeliekre tett megjegyzés sem: „a sonki svábok annyi diákon, tisztviselőn és zsidón koptak magyarrá, hogy az Alföldön is elcsúsztak volna, csak gé betű ne lenne a világon, mert azt konokul kává fásították”. Ez, még ha a magyar olvasó ajkára mosolyt is csal, nem értékítélet, legföljebb évődés: a tájszólás sajátosságának nyomait még ma is megtaláljuk.

Más a helyzet a gimnázium és tanári kara ismertetésével. Már az igazgató nyitó jellemzésével fájó pontokat érint: „gyönyörködve nézte a fiút. Zoltán többet ígért, mint egyet a százhoz, pedig az az egy is nagy dolog, amikor odafönn az iskola bezárásával fenyegetőznek. Még csontos kezét is a fejére tette, a hosszú, hegyes körmű kisujját is, amely a civilizációigény segélykiáltásaként nyúlt ki *Sonk* sötét árjából.” Az igazgató – nem derül ki, miért, talán beosztása magaslatait érzékeltetve – egy hegylánc csúcáról kapja nevét. „Vihorlát, a Vihorlát-Gutin trachithegylánc legnyugatibb tagja, Zemplén és Ung vármegyékben” – írja *A Pallas Nagy Lexikona*. Németh Lászlónál „Vihorlát igazgatónak még hét szolgálati éve volt hátra, s ha *Sonk* és környéke a precedens varázsa alá kerül, az iskola föloszlik, s ő mehet címzetes igazgatóskodni, túrni a más baszkodását, ki tudja, még a körmét is levághatják. Azért is széles körű tereptanulmányokkal iparkodott az első osztályokat felduzzasztani. Összebarátkozott a község- és környékbeli tanítókkal, akik mint »jőfejtű«, be is küldtek néhány valóban agyas-fejes parasztfiút. A helybeli intelligencia rátartó nebulóit pedig valósággal kiudvarolta a szülőktől. Sajnos, ebben az esztendőben így is csak tizenhét gyereket sikerült összeterelnie az elsőbe, s akármit mivel a tizenhét csemete, az apriori döntés az, hogy egynek sem szabad közülük elkallódnia.” Ebben természetesen nem az egyéni kicsinyesség ábrázolása a leg súlyosabb, hanem az iskola helyzetét híven tükröző valóság.

Minderről a tanári kar bemutatásakor is értesülünk. „Ki adta a gyereket ebbe az iskolába, amelynek összesen száz növendéke s a hitoktatókon kívül öt tanára volt, s azok közt is egy olyan reszketős fejű, mint szegény Kabóka, akit a tizedestörtek fogadtak fel védelmükre...” A névadás humora vezeti be „a szigorú Szendét..., akit sárga sörényéről az »oroszlán«-nak is neveztek, begyökeresedett sonki polgár volt, még préházat is örökölt az apósától, aki így két úton-módon is oka volt a dührohamainak s a lokálpatriotizmusának.” Sértően beszédes név a magyar nyelvet tanító „fúrge Gagyi tanár”, az „itt a sokat emlegetett ifjú erő” megjelölése, nemkülönben helyzetének jellemzése: „már az úthelyezés sem menthette meg. Legalábbis egy földrengésre volt szüksége, annyira lépén ragasztották az Orosz útmester leányai... Legalább annyi ő, mint a dúc, amelyikkel a gimnázium északi megdőlt falát a porhanyós tető alá támogatták... Gagyi ismerte az erőviszonyokat, de ifjú volt, s hajolt, mint a zöld gally...” Ráadásul a diák főhős „Gagyi tanár urat is gyakran hallotta az Orosz Milikével sívalkodni”, ami abban a korban még igazi sértésnek számított. Külön rosszallás illeti – egyénisége és a történet összefüggései miatt – egyik osztálytársának apját, „a bölényesperest”, akit Gagyi „csak könyörgőmálással esperes urannak szólított”. „Ez a Csanádi Menyhért erős, nagy ember volt, csak a haja deressedett, Lear lehetett ilyen, mielőtt az országot szétoztotta.”

Az elbeszélőhöz és főszereplőjéhez sokáig legközelebb álló, természetrajzot oktató Zádor tanár úr „a növényeket jobban ismeri, mint a diákokat”. Külsőleg feltűnik „mennyire fiatalos az elhízott arca”, s mikor „kereste az alkalmat, hogy Zádorral összetalálkozzék”, együtt kirándulnak. Meghitt bensőséges-séget tükröz a gondolatok és érzések sorjázása: „Zoltán a mezőt szerette, de a tanár úr szemében a mező is egy nagy herbárium volt... A tanár úr pihenni jött ide, Zoltán a lelke fölét elhullámozni. Talán ezért is becsültek meg egymást annyira. Zoltán úgy érezte, Zádornak meg se kell moccanni, s mégis a vállára tette a kezét, olyan nagy csöndesség volt benne, mint az estében vagy a napsütésen átsurruló madarakban. Zádort meg vonzotta a hamuval takart tűz, amely ebben a mintagyerekekben meg-megégezte.” Máskor a diák úgy látja: „Olyan nyújas, szép, szőke arca volt, mintha egy negyvenéves gyerek ült volna Zoltán mellett. Zoltán nem bírt magával, hosszút csuklott, egybefolyini nem tudó zokogásfoszlányok szakadtak fel belőle. Ráborult a tanár úr kalapjára, s csak a vállrázkódás jelezte lelke föl-leugrását. Hálából zokogott. A tanár csendesen nézte.”

A tanári kar belső viszonyának rajza is tühegyes találat. „Én sosem piszmoztam a kolléga úr gazával, dörögte Szende... –, mégis ember lettem. Amire szegény Zádor mit felelhetett, fogta az osztálykönyvet, s ment az izeltlábiák légzőrendszerét magyarázni.” Nem tudjuk, 12–14 éves fiú láthat-e így, de az író főhőse szájába adja: „Kiaprózta a tanárok gyöngéit, aláhúzott rajtuk minden gonoszat, nevetségeset. Szánalmasnak és ijesztőnek látta őket. Gagyi mint a szaloncukor; az Orosz lányok kedviért piros köves tűt tűz a nyakkendőjébe. Kabóka tanár úrnak igazán kár volt annyit erőlködni az ajka reszketéseit nehezen legyűrő szavakkal. Szende rézdob, aki rá-ráüt magára, hogy a konduló ürességével rezzentse

össze a diákokat. S mit gondolt az igazgató hosszú körmiről, erről a másfél centiméteres szaruképletről, amely igazgatópártiakra és igazgatóellenesekre osztotta Sonk községet?"

A mérleget persze szintén a főhős vonja meg. „S dicsekedhetett-e igazán a sonki algimnázium jelesével? [...] Zoltán át- és átítatódott Kárpáthy Zoltánokkal és Berend Ivánokkal. Az iskola letiporta őt, s ő átrepülte az iskolát. Igazi hőstettekre szomjazott, a regények hőstetteire. A legképtelenebbre is képesnek hitte magát.” Aztán, amikor regénybeli nagybátyja azt meséli: „Sonk volt neki az a paradicsom, melyből őt kirekesztették. Lassan Zoltán is beleélté magát a hangulatába, úgy adta a válaszokat, ahogy a Gyurka meséi kívánták, majdnem dicsekedett Sonkkal, legalábbis úgy adagolta, hogy a Gyurka képzelete tovább építhesse belőle a maga Zölddisznó-legendáját.” Az író tulajdonképpen maga adja meg a feloldás lehetőségét, midőn a jelképek síkjára tereli emlékeit. „A két dió, melyeket még a tanár úr ültetett sonki kisdíák korában, elfogyott ugyan, s száraz gallyai, Laci révén, még az önképzőkör aranykönyvébe is belekerültek (valóban hálás párhuzam volt: a Szibériában fagyoskodó tanár s az itthon elfogyott diófa)...”

Ezzel azonban már visszatérünk a valós élményekhez. A Homályból homályba Életrajzi írások Szilvasbálás fejezetében (s az Ahol gyermek voltam emlékeiben) ott búvik a valóság – nemcsak jelképes – csirája: „Az a két diófa valóban két szem dióról hajtott; apám hozta őket mint gyönki kisdíák, úgy dugta le a földbe, s lám, negyvenéves korára ekkora fákká lettek.” A Pusztuló kertekben a maga bizonytalanságával is megerősíti ezt: „ami a két dióból nőtt ki, melyet apám gyönki kisdíákként nyomott földbe, amikor én alattuk lobogtam, harminc-negyven évesek lehettek, nagyapáméknak kellett ültetni hát...”

Akad az emlékek között néprajzi vonatkozású, kedves figyelmesség is. „Gyönkön, ahol én kisdíák voltam, nézte Kertész, fölébe hajolva, a Piroska disznóságát, az ilyenféleképp töltött disznógyomorrot szájmókának hívták. Érdekes népetimológia, fordult Kertész Halmihoz, mint legkomolyabbhoz. – Mit gondolsz, miből ered az a szájmóka? A német Saumagen, disznógyomor. Hány ilyen átvitel lehet a mi ősi emlékeink közt is.” Olyanra is lelünk példát, hogy ekkora dicséretet aligha kapott azóta is a gyönki alma mater. A Tolsztoj inasaként című esszében ugyanis ez szerepel: „Tolsztoj Jasznaja Poljanájában is volt valami ezekből a Közép-Bogárd pusztákból. Csak persze a birtok sokszorta nagyobb volt, a család színvonala hasonlíthatatlanul magasabb; a gyönki gimnázium neve kazányi egyetem...” Ezenkívül Németh László még vagy tucatnyi Gyönk említésével igazolhatnánk: nem volt benne semmilyen ellenszenv a patinás, mezővárosi múltú helységgel szemben.

Ettől persze még a jubiláló gimnáziumban valóban gondolhattak arra, hogy pereljének. Talán a józanság, talán a böles önérdekű megfontolás miatt (mert a per nyomán még az is azonosította volna a regénybeli Sonkot a valóságos Gyönkkel, akinek eddig eszébe sem jutott volna) lemondtak erről. Az író és modelljei című esszé bevezetőben megkezdett, s most befejezendő gondolatai regény és valóság viszonyáról is egyértelműen eligazítanak: „Az igazság az volt, hogy Gyönkről az apámtól, unokabátyámtól hallottam egyet-mást, de soha ott nem jártam, s a megbántottak közül senkit nem ismertem: élet és iskola algebraját alkalmaztam (abban a reményben, hogy úgysem lehet pontos), a rég hallott adatokra.” Az Újságíró – újság nélkül írásban aligha mentegetőzés, inkább az alkotói módszer lényege a kitétel: „azt hiszem, hogy a szépítő írók közé tartozom. Inkább sosem írnék regényt, mint hogy olyannak fessek az embereket, amilyenek valóban látom.” Ezzel együtt nem kétséges, hogy méltán tartozik Németh László és az újdonsült város irodalomtörténetének lapjaira a fenti érdekes kapcsolat.

Tóttós Gábor

Vajda János költő rejtélyes halasi élete

Több nagyobb monográfia, életrajzi leírás is megemlékezik – igaz, igen kurtán – arról, hogy Vajda János (1827–1897) költő, újságíró 1849 után Kiskunhalason dolgozott.¹ A kiskunhalasi helytörténeti kutatások eddig nem sokat törődtek ezzel, csupán néhányan átvették ezt a tényt. Pedig nagyon érdekes minden település életében, hogyha egy ilyen nagy pályát befutott tehetség ott élt. Többek között felvetődik, hogy vajon melyik írásai köthetők ide, hol lakott, megemlékezett-e az itteni életéről és még sorolhatnánk.

¹ Vö. Színnyei József: Magyar írók élete és munkái XIV. Hornyánszky, Bp., 1914. 754–759; illetve Kenyeres Ágnes (főszerk.): Magyar Életrajzi Lexikon L–Z. Akadémiai Kiadó, Bp., 1969. 941–942.